

О. С. Пушкін

МОЦАРТ І САЛЬЕРІ

СЦЕНА І

Кімната

Сальєрі

Всі кажуть : правди на землі нема,
Та правди й вище — теж нема. Мені
Це ясно так, немов звичайна гама.
Родився я з любов'ю до мистецтва;
Іще дитям, коли із високості
Звучав орган у давній церкві нашої,
Я слухав пильно — і солодкі сльози,
Несамохіть з очей моїх текли.
Забави марні рано я покинув;
Не зв'язані з музикою науки
Мені обридли; вперто і гордливо
Я зрікся їх, музиці я одній
Віддався весь. Важкий лиш перший крок,
Нудна лиш перша путь. Я подолав
Всі злигодні юнацькі. Ремесло
Поставив я підніжжям для мистецтва;
Ремісником зробився: набули
Покірливу, суху рухливість пальці,
А вухо — певність. Звуки я змертвив,
Неначе труп, розтяв музику. Звірив
Гармонію на алгебрі. Тоді
Насмілювався, досвідчений в науці,
Віддатися розкошам творчих мрій.
Я став творить, але таємно й нишком,
Не сміючи ще марити про славу.
Бувало так, що в келії німотній,
Сидівши кілька днів без сну та їжі,
Зазнавши захвату і сліз натхнення,
Свій труд палив і німо поглядав,
Як мисль моя і звуки, що родив їх,
Палаючи, з легким димком зникали.

Що я кажу? Коли великий Глюк
Відкрив для нас новітні таємниці
(Спокусливі, глибокі таємниці),
Чи я не кинув те, що знав колись,
Що так любив, чому так палко вірив,
Чи вслід за ним бадьоро не пішов,
Покірливий, мов мандрівник, якого
На путь правдиву спрямував зустрічний?
Напруженим, усталеним зусиллям
Я врешті сам в безмежному мистецтві
Досяг високих ступенів. І слава
Мені всміхнулась; я в серцях людей
До власних творів виявив співзвучність.
Я був щасливий: я втішався мирно
З труда свого, із успіху та слави,
Також з трудів і успіху моїх
Товаришів у дивному мистецтві.
Ні! Я ніколи заздрості не знав,
Ніколи! — ні тоді, коли Піччіні
Заповонив слух диких парижан,
Ані тоді, як вперше я почув
До Іфігенії вступні акорди.
Хто скаже, що Сальєрі гордий був
Хоч колинебудь заздрісником нищим,
Гадюкою, розчавленою людом,
Яка гризе пісок та пил в безсиллі?
Ніхто!.. А нині — сам скажу — я нині
Став заздрісний. Я заздрю: нездоланно
І боляче так заздрю я. О, небо!
Де ж правота, коли священний дар,
Коли безсмертний геній — не благанням,
Не саможертві, не палкій любові
І не труду дається в нагороду,
А осяває голову безумця,
Гульвіси марного?.. О, Моцарт, Моцарт!

Входить Моцарт.

Моцарт

Ага! побачив ти! Хотів розважити
Я жартом несподіваним тебе.

Сальєрі

Ти тут? Давно?

Моцарт

Ось тільки. Я тобі
Збирався дещо показати нове,
Але, проходячи повз корчму, враз

Почув я скрипку ... Друзе мій, Сальєрі!
Кумеднішого зроду ти не чув ...
Старий скрипаль там вигравав старанно,
Voi che sapete¹ грав собі. Чудово!
Не втерпівши, привів я скрипалю,
Щоб хистом цим тебе почастувати.
Ввійди!

Входить старий дідусь із скрипкою.

Із Моцарта щонебудь нам!

Старий грає арію з Дон - Жуана; Моцарт регоче.

Сальєрі

І ти сміятись можеш?

Моцарт

Ах, Сальєрі!

Невже ж і сам ти не смієшся?

Сальєрі

Ні.

Мені не смішно, як маляр нікчемний
Мені бруднить Мадонну Рафаеля,
Мені не смішно, як ганебний блазень
В пародії глузує з Алігьєрі.
Іди, старий.

Моцарт

Стривай но: ось тобі,
Пий за моє здоров'я.

Старий виходить.

Ти, Сальєрі,

Не в добрім дусі щось. Прийду до тебе
Я іншим часом.

Сальєрі

Що ж бо ти привіс?

Моцарт

Ні — так, дрібницю. Уночі недавно,
Коли мене безсоння натомило,
У голові з'явилося дві, три мислі.
Оце накидав їх. Твої думки
Спитати я хотів, але тепер
Тобі щось не до мене.

Сальєрі

Ах, мій Моцарт!

¹ „Ви, що знаєте“.

Коли ж тобі не радий я? Сідай!
Я слухаю.

Моцарт (*коло фортепіано*)

Нехай в твоїй уяві
Постане... хто? Ну, я, молодший трохи,
Закоханий — не надто, а ледь-ледь,—
Красуня тут, чи друг — такий, як ти —
Веселий я... І раптом: нагла п'їтьма,
Мара з труни, чи інше щось подібне...
Ну, слухай же.

Грає.

Сальєрі

Ти з цим до мене йшов
І міг спинитися побіля корчми
І слухать скрипаля сліпого! — Боже!
Ти, Моцарте, негоден сам себе.

Моцарт

Що ж, добре?

Сальєрі

О, яка глибочина,
Яка сміливість і яка доладність!
О, Моцарте, — ти бог, і сам не знаєш
Того; я знаю, я!

Моцарт

Чи справді так?..
Та божество моє вже зголоділо.

Сальєрі

Послухай: пообідаємо вкупі
У корчмі Золотого Лева.

Моцарт

Добре.

Я згоден. Ось додому лиш піду
Сказати жінці, щоб мене з обідом
І не чекала.

Виходить.

Сальєрі

Жду тебе, гляди ж.
Ні! долі власній більше я не можу
Противитись: роковано мені
Його спинить — інакше ми загинем,
Ми всі, жерці музики, — не один
Лиш я з моєю славою глухою...

Яка користь, що Моцарт буде жить
І досягне нової високості?
Чи піднесе він тим мистецтво? Ні;
Воно поникне, скоро він загине:
Наступника він нам не залишить.
Чим він корисний? Наче херувим,
Він декілька приніс нам співів райських,
Щоб, збуривши безкриле поривання
В нас, дітях праху, — одлетіти геть!
Так одлітай же! Що хутчій, то ліпше.

Останній дар Ізори, цю отруту
Я вісімнадцять літ ношу з собою —
Відтоді часто я вважав життя
За рану нестерпучу, був я часто
Із безтурботним ворогом на учті,
Але ніколи шепоту спокуси
Не слухав я, хоч я не боягуз,
Хоч глибоко образу почуваю,
Хоча життя обридло. Я вагавсь.
Як спрага смерті мучила мене,
Що вмерти? думав: може, це життя
Ще дасть мені негадаві дари;
Ось, може, я ще звідаю і захват,
І творчу ніч, і радощі натхнення;
Ось, може, нам новітній Гайден дасть
Великий твір — порозкошую ним ...
Частуючи ненавидного гостя,
Гадав я: може, ще лютіший десь
Знайдеться ворог, ще лютіша кривда
На мене вдарить з гордих верховин, —
Ізорин дар тоді не згине марно.
І сталося так! і ворога свого
Я тут зустрів, і цей новітній Гайден
Мене чудовим захватом поймав.
Тепер — пора! Кохання тайний дар
Нехай перейде нині в келих дружби!

СЦЕНА II

Окрема кімната в лорчмі; фортепіано. Моцарт і Сальєрі за столом.

Сальєрі

Чому сьогодні хмурий ти?

Моцарт

Я? Ні!

Сальєрі

Що, Моцарте, тебе смутить сьогодні?
Обід виборний і смачне вино,
А ти мовчиш і хмуришся.

Моцарт

Поправді,
Мій Requiem мене турбує.

Сальєрі

А!

Ти komponуєш Requiem? Давно?

Моцарт

Вже тижнів три, але чудна пригода ...
Тобі не повідав я?

Сальєрі

Ні.

Моцарт

Так слухай:

Тому три тижні я вернувся пізно
Додому. Кажуть, що приходив хтось
До мене тут. Не знаю — через віщо,
Але всю ніч я думав: хто б то був?
І нащо я йому? Назавтра знову
Заходив він, не здивавши мене.
На третій день я хлопчика свого
В кімнаті бавив. Кликнули мене;
Я вийшов. Чоловік, убраний в чорне,
Ввічливо вклонившись, мені
Замовив Requiem і зник. Відразу
Я сів і став писати — і відтоді
Вже не з'являвся мій чорний чоловік;
А я і радий: жаль мені віддати
Мою роботу, хоч уже цілком
Готовий Requiem. Проте я...

Сальєрі

Що?

Моцарт

Мені признатись соромно ...

Сальєрі

У чому?

Моцарт

Вночі і вдень спокою не дає
Мені той чорний чоловік. За мною

Він скрізь, мов тінь, женеться. Ось і зараз
Мені здається, — з нами третій він
Сидить.

Сальєрі

Та годі! Що за ляк дитячий?
Розвій химерну думу. Бомарше
Казав мені: „Послухай но, Сальєрі:
Коли тебе обсядуть чорні мислі,
Шампанського ти пляшку відкоркуй,
Чи почитай „Весілля Фігаро“.

Моцарт

Так! Бомарше — він був тобі за друга;
Для нього ти Тарара написав,
Прекрасну річ. Там є один мотив...
Його наспівую, коли радію...
Ла - ла - ла - ла... Чи то, Сальєрі, правда,
Що Бомарше когось був отруїв?

Сальєрі

Не думаю: він надто був смішний
Для ремесла такого.

Моцарт

Він же геній,
Як ти, як я. А геній і злочинство
Дві речі несумісні. Чи не правда?

Сальєрі

Ти думаєш?

Кидає отруту в склянку Моцарта.

Ну, пий же.

Моцарт

За твое

Здоров'я, друже, і за щиру спілку,
Яка єднає Моцарта і Сальєрі,
Цих двох сивів гармонії.

П'є.

Сальєрі

Стривай.

Стривай, стривай!.. Ти п'єш!.. Без мене, сам?

Моцарт (кидає серветку на стіл).

Ну, ситий я.

Іде до фортепіано.

Послухай же, Сальєрі,

Мій Requiem.

Грає.

Ти плачеш ?

Сальєрі

Я ці сльози

Уперше ллю: і боляче, й приємно,
Мов обов'язок я звершив тяжкий,
Немов одсік ножем цілющим шмат
Недужий тіла !.. Моцарте, ці сльози...
Не помічай їх. Грай же, поспішай
Ще звуками мені сповняти душу...

Моцарт

Коли б усі так почували силу
Гармонії! Та ні: тоді б не міг
І світ стояти, бо ніхто б не дбав
Про справи життєві, про справи ниці;
Всі віддалились би вільному мистецтву.
Нас мало, обраних, щасливців празних,
Які користь огидну відкидають,—
Єдиного прекрасного жерці.
Чи так? Та ніби занедужав я,
Мені щось важко; я піду засну.
Прощай же!

Сальєрі

До побачення.

Один.

Заснеш

Надовго, Моцарт!— Що, як правий він,
І я не геній? Геній і злочинство
Дві речі несумісні. Ні, неправда:
А Бонаротті? чи це тільки байка
Юрби тупої— і не був ніколи
Злочинцем будівничий Ватикана?

Переклав Микола Бажан.

Ол. Полторацький

ПУШКІН І ГОГОЛЬ

(Чотири розділи з історичної повісті)

ШІСТЬ ВТРАЧЕНИХ РОКІВ

„Я втратив цілих шість років даремно; треба дивуватись, що я в цій дурній установі міг стільки взнати ще... Мені вважають загадкою для всіх... Тільки з справжнього мого поприща ви визнаєте справжній мій характер“.

(Гоголь, в листі до матері, 1828)

— Ну, що ви за бездарні вірші пишете, пане Яновський? лютував професор. — Ви марнуєте роки в гімназії вищих наук князя Безбородька. От справжня поезія (професор зупинився і серед урочистої тиші підвів палець угору) — Сумароков!

Професор Нікольський зневажливо відпихнув убік шкільний зошит свого учня й урочистим фальцетом почав:

„Гром, молнии и вечны льдины,
Моря и озера шумят,
Везувий мешет из середины
В подсолнечну горящий ад.
Эфес горит, Дамаск пылает.
Тремя Цербер гортаньми лает“.

Професор переможно оглянув аудиторію. От де справжній класика! Чи вони відчували це, панове ліцеїсти? І справді, клас сьогодні інший, ніж учора. Від звичайної поштивої нудоти до якої професор звик, як до неминучого супровідника його лекцій, — не лишилося й сліду. Клас слухав, затамувавши подих слова Нікольського. Клас чекав, чим скінчиться змагання між професором словесності й цим довгоносим миршавим ліцеїстом.

Клас мовчав. Професор задоволено витримав паузу. Генерал завжди зачарує. Навіть цих розбещених панів ліцеїстів, які тільки й думають, як би втекти з лекцій, побігати по вулиці Ніжена, обдурити бабу, що торгує на базарі медовими пр...

никами. А зачули пани ліцеїсти божественну мову співця „Хорєва“ і замовкли. І всі — слух.

Та справу треба довести до кінця. Оцей, що зараз перед ним, Гоголь-Яновський Микола, колезького асесора Василя Афанасєвича син, цей хлопчисько не один раз дозволяв собі з поном вищої зневаги висловлюватися про керівників ліцею. Він стоїть тепер унизу, біля кафедри, низько схиливши голову, й чекає своєї долі. А доля — в руках професора. Варт тільки прочитати вголос кілька рядків з його писанини, і весь клас зрозуміє, чого вартий нахабний, але бездарний автор.

І професор читає вголос вірші з учнівського зошити Гоголя.

— Ну, що за нісенітницю ви написали?

„У лукоморья дуб зеленый,
Златая цепь на дубе том“.

Професор зупиняється:

— Початок уже привертає до себе увагу, — каже він. — Для чого на дубі золотий ланцюг? На мармуровій колоні він був би більше до місця. Але дочитаємо ваші вірші до кінця, пане Яновський:

„И днем и ночью кот ученый
Все ходит по цепи кругом“.

— Глупство. Кішка! — Клас заходиться сміхом, і професор тільки за хвилину спиняє загальні веселощі. Треба, щоб учні добре відчули всю вбогість фантазії пана учня Яновського. — Ви б ще блощицю на ланцюг посадили, пііто! — моралізує професор. — Кіт на ланцюгу ... Що це — лев чи єдинорог? Кіт — поезія. Ну, я розумію — птах Фенікс, кінь Пегас, а кішка, який місце в кухні ловити мишей, — як ви насмілилися відкрити цій скотині двері до поезії?!

Гоголь несміливо підводить голову.

— Це ж не простий кіт, пане професор. Це ж кіт учений. По музею¹ проходить легенька посмішка. Професор Нікольський збентежений: чи не натякає цей нахабний ліцеїст на нього самого, на шановного ученого професора?

Але клас замовкає, і сам Гоголь дивиться в вічі професорові так невинно й довірливо, що Нікольський мимоволі починає йому поясняти:

— Кіт. Кіт Васька. Ви тільки вслухайтесь в ці слова, пане Яновський. Це все одно, що селезень або гоголь — хатний птах. — Професор задоволено бачить — його дотеп дійшов. Гоголь здригнувся — „селезнем“ дражнили його товариші.

Професор читає далі.

— Кіт не може співати. Автор сплутав кота з соловейком. Бог не дав тваринам дару слова. Як же кіт може розповідати казки?

¹ Музеями звалися шкільні приміщення в Ніжинському ліцеї.

— Там російський дух... Там Руссю пахне“.

— Це вже просто неприпустимо. Ви б ще написали „смердити“, пане учень Селе... пробачте, Гоголь - Яновський. Я вас, я примушую вас практикуватися в віршах і прозі, щоб виховати у своїх учнів високий штиль, а ці вірші... Дозвольте спитати, панове ліцеїсти, якби в шляхетне зібрання якнебудь вдерся гість з бородою, в армяку, в лаптях і закричав хриплим голосом: „Здорово, ребята!“—невже б ви стали, панове ліцеїсти, милуватися таким пройдою?!

Професор бачить: аудиторія переконана його красномовством. Клас регоче, може навіть голосніше й розбещеніше ніж треба. Отже, Гоголь уже знищений. Лишається тільки поставити останню вбивчу крапку.

— Слабо, молодий авторе,— резюмує Нікольський.— Ода не ода, елегія—не елегія, а так, чорт зна що.— Він перекидає вірш і зневажливо повертає його авторові. Тепер же Гоголь посуне вщент розбитий до себе на останню лавку й принаймні тижнів зо два більше не розбещуватиме своїх чудернацькими витівками панів ліцеїстів.

Але Гоголь і не думає відходити. Він дивиться на зошит з розпачливим виглядом, хапає себе за голову, розкриває зошит, хоче ще щось сказати професорові й знову дивиться на зошит, ніби не ймучи віри своїм очам.

— Ну, що вам іще, пане учню Яновський?—незадоволено запитує професор.

— Пане професор,—одчайдушно скрикує Гоголь.— Страшно страшна помилка. Я ніколи не пробачу собі цього.— І вб'є себе в груди.

— У чім справа, Яновський?—приходить черга спалахнути професорові.— Пояснить негайно.

Гоголь, захльобуючись від удаваного хвилювання, пояснює кваплячись, він подав панові професорові не той зошит. Вірші, що починаються словами „У лукомор'я дуб зелений“ належать зовсім не йому. Він не смів перебивати шановного пана професора. Але професор критикував вірші зовсім інших людей. Він у розпачі з цієї прикрої помилки.

— Але чия ж це мазанина?—розгублено запитує професор. Клас ще мовчить, але професорова душа передчуває бурю.

— Пушкіна це вірш,—захлинається Гоголь голосом.— Славетного Пушкіна, кращого молодого сучасного поета.

Гоголь витягає з кишені книжку:— „Руслан и Людмила поема Александра Пушкина, издание второе, исправленное и умноженное. Санкт-Петербург, типография Департамента Народного Просвещения, 1828“. Професор Нікольський намагається кров'ю. Очі його перескакують з учня на учня, з предмету на предмет. За що б ухопитись!

Ах, цей клас, ці розбещені діти! Вони не стримують більш

свого захоплення. Гоголів приятель, пан учень Гребінка, витирає слюзи, не в силах більше сміятися. Пан учень Прокопович нахабно плеще в долоні з таким виглядом, ніби обробляє професорові щоки, і навіть товстий пан Рітер, який щойно повернувся з лікарні (Гоголь запевнив його, що в нього бичачі очі, й Рітер з цього приводу на тиждень з глузду з'їхав), навіть товстий пан учень Рітер регоче до нестями.

— Тихо,— кричить несамовито Нікольський.— Давно вже помічено, що деякі вихованці пансіону, ховаючись від начальства, пишуть вірші, які не показують чистої моральності, й читають їх між собою. Давно вже помічено, що вихованці пансіону захоплюються віршами, непристойними для їхнього віку. Пане вихованець Яновський! Такі вірші писати сором. Як ви назвали прізвище їхнього автора?

— Пушкін!— відповідає Гоголь. Від його глузливості вже не лишилося й сліду. Він дивиться професорові в вічі, і його погляд, як шпага, скерований на противника.

Клас замовкає. Ім'я загального куміра звучить як виклик, як ляпас професорові.

І Нікольський відчуває це. Міцним ударом долонею по кафедрі він змушує клас здригнутися.

— Як ви кажете?— перепитує він Гоголя.— П-у-ш-к-і-н? Ха-ха-ха! Пушкін! Орудейніков! Мортирський! Яке дурацьке прізвище! Як він безграмотно пише, ваш П-пушкін!

Дзвоник, що віщує кінець лекції, рятує професора. Хай цей дзвоник звучить йому навздогін, як презирливий посвист,— скорше геть звідси, геть з класу, розбещеного паном Яновським.

Кроки професора стихають за дверима. Гоголь обертається до товаришів. „Руслан и Людмила“ високо підняті в його руках. Він навіть красивий у цей момент. Очі його блищать погніком перемоги.

І раптом Гоголеві стає незносно тоскно. Ах, свинячі риля! Кожен з них, тупоумних служак, має вже на пиці сліди його важкої нищівної долоні: німець Зельднер, названий „мордою пороссячо“; учитель фізики Шапалінський, що якось, доведений до нестями насмішками Гоголя, схопив його за плечі й трусив щосили; директор Орлай, з якого Гоголь знущався особливо тонко; та й всі ніжинські крамарі, висміяні ним у сатирі: „Дещо про Ніжин, або дурням закони не писані“. Яка нудота! Колючий розум сімнадцятилітнього юнака не може ужитися тут. Ах, скорше б звідси. Куди?

Гоголь хапає аркушик паперу. Швидко, тремтливою рукою він накидає на ньому слова:

„Чи будуть виконані високі мої наміри? Чи невідомість варіє їх в похмурі хмари свої? В ці роки ці довгочасні думи свої затаїв я в собі. Недовірливий ні до кого, прихований, я нікому не довіряв своїх таємних думок, не робив нічого,

що могло б виявити глибину душі моєї. Та кому б я повіри
і для чого висловив би себе?”

І зупиняється, мріючи. Як би міг він розписати всю цю
глупоту, на цілу Росію висміяти тих, хто не розуміє і не хоче
розуміти його душі. О, він поїде до Петербурга, у нього
буде що показати світові. „Ганц Кюхельгартен“ буде його
спробою. А які задуми в нього: Україна, Миргород, Кібени,
Полтава — всі визнають, що це за край. Йому буде що сказати
там, у далекому Петербурзі.

Гоголь знову дивиться на останній рядок листа: „... Кому б
я повірив?“ — і одне ім'я, сонячне ім'я молодого поета спли
ває в його свідомості відповіддю на жагуче запитання.

НЕВСЬКИЙ ПРОСПЕКТ

„Нема нічого кращого за Невський проспект, принаймні
в Петербурзі: для нього він становить усе! Невський про
спект є всезагальна комунікація Петербурга“.

Микола Васильович Гоголь вийшов на Невський проспект.
Це були перші відвідини головної магістралі столиці. Гоголь
уже кілька днів жив у Петербурзі. Це була суща мука. Ах,
Петербург, виявляється, ти не така то приступна штука!
Гірко поплатиться той, хто за панібрата поводитиметься з то
бою! Він взнає з першої ж хвилини твій тяжкий норов, як
пізнає дитина лютість вогню, необачно вхопившись за нього
рукою.

Хто він? Дитина? Він, Микола Гоголь-Яновський, що „па
ном міністром затверджений у праві на чин 14 класу, при
вступі на цивільну службу, із звільненням його від іспиту для
атестації на вищі чини“ — ви чуєте, хоча б і до чину дійсного
таємного радника! — „і при вступі на військову службу через
шість місяців, в нижчих званнях, на чин офіцера, хоча б у полку,
в який прийнятим буде, на той раз і вакансії не було б“ — ви
розумієте — хоча й не було б! Яка ж це дитина?!

Та от — обпікся. І як обпікся! Петербург — то серйозна
штука!

Він не схотів навіть і повз Москву проїжджати, щоб не
зіпсувати собі першого враження від Петербурга, а коли не
забутнього вечора вони з Данілевським побачили море вог
нів — ах, це був момент! Ілюмінація на честь в'їзду! Блискучі
вогники — немов золоті гудзики на майбутньому мундирі під
прапорщика гвардії Данілевського!

Морозу не стало. Притримуючи один одного, щоб не впасти
з екіпажа, друзі висувалися з кибітки. Ах, Петербург! Як при
вітно горять твої вогники! Вони похитуються вниз і вгору,
немов лагідно присідаючи, припрошуючи гостей заходити без
церемоній! Ілюмінація, карнавал, площки!

О, Петербург! Ти зрадливий. Гоголь відчув це зразу ж.

тільки переступивши поріг будинку Трута біля Кукушкіного мосту. Хотів сказати:—Драстуйте!—і чхнув. Схопився за ніс — аж носа не чути. І чухонка Мавра, підійшовши до нього, сплеснула руками й сказала:—Е, пане, ти й застудився, а носа собі одморозив! Хіба ж можна так необережно?— Вона побігла за гусячим салом, а Гоголеві зразу ж найбільше хотілося теплого ліжка, і Яким, тільки внісши до кімнати налізки, заходився готувати постіль. Данілевський зразу ж побіг на вулицю, і Гоголь лишився сам, і захотілося скрутитися калачиком і тільки носа, одмерзлого носа, висунути спід ковдри, що так ніжно тхнула рідним, своїм, гоголівським.

Кілька днів просидів він у кімнаті. Данілевського майже не було дома: він бігав по „протекціях“ і приносив у Гоголеву кімнату найсуперечливіші новини:—Іх превосходительство підставили щоку для поцілунку й обіцяли споспішествовати!—Фрак і панталони—дві сотні!—Які лікери!—Вчора бачив карету імператора, боже всемогутній—у десяти кроках!—Шляпа, чоботи, рукавички, манішка—це ж іще сотня!—Кавуни по двадцять п'ять! Вишеньки—що вишня, то рахуй п'ятдесят копійок!

Петербург робив друге попередження. Так могли повідморожуватися й кишені. Добрі жарти! Сама квартира: стінки, дрова й вода та право користатися хазяйською кухнею—це на двох уже вісімдесят карбованців щомісяця. А їстивні припаси! Тут житимеш, як у пустелі. Доведеться відмовитися від кращої своєї втіхи—бачити театр. Якщо я піду раз, то вже ходитиму часто, а це для мене утратно, тобто не для мене, а для моєї неповної кишені. Що ж ти мовчиш, що ж ти сумуєш, Данілевський? Та скажи ж щось нарешті!

От тобі й діла. Тут треба тонко підійти. Є у мене один козир—послухати тільки. Кхм, кхм. „Картина перша“.

„Светаєт. Вот проглянула деревня...“

Так, я забув: „Идиллия в картинах“.

... Дома, сады. Все видно, все светло.

Вся в золоте, сияет колокольня...

Ну і так далі...

І це згадував він сьогодні, доставши нарешті змогу вийти на Невський проспект. Боже мій, що за вулиця-красуня! Мужчини в довгих шубах—соболиних, суконних, мужчини в бакенбардами бархатними, атласними, чорними, рудими, пропущеними з незвичайним мистецтвом під галстук. Вуса дивні, ніяким пером, ніяким пензлем невідобразимі. Вуса, яким заздять перехожі—принаймні так слід вважати, бачачи гордовитий вигляд їх власників. А дами! Здається, ціле море метеликів хвилюється блискучою хмарою над чорними жуками чоловічої породи! Які талії! Такі не могли навіть приснитися: тоненькі, вузьенькі, талії, ніяк не товщі за ніжку чарки. Серце опановує ніяковість і страх: як би від необережного навіть

дихання не переломився чудесний утвір природи й мистецтва. А що це за пани, які, йдучи назустріч, обов'язково обстежують мої черевики? Он, обминувши, навіть обертаються, щоб подивитись на фалди.

Чоботарі? От тобі й на!

З кожним кроком Гоголь лякався більше й більше. Він вийшов з дому, заряджений і чотирнадцятим класом, і „Ганце Кюхельгартенем“. З кожним кроком висипався порошок, слабшали пижі, все легшим ставав свинець переможного пострілу. На першому розі безслідно зникло право без іспитів переходити до вищих чинів, на другому він був переконаний, що й до полку не приймуть, коли не буде завалящої якоїсь нужденної вакансії, на третьому, коли його боляче штовхнув, поспішаючи, перехожий, геніальні рядки „Ганца Кюхельгартена“ почали виразно бліднути.

Перед дверима будинку Тієї Людини опинилась гола людина на голій землі. Як жалібно риплять нові штиблети. Як злісно впився в шию крохмальний комірець нової сорочки. А рукавиці! Вони обхопили лайкою руки—немов у полоуззяли, і клятий фрак сидить на ньому гамувальною сорочкою божевільного. Справді божевільний! Як міг він насмілитися прийти навіть вулицею, де будинок Тієї Людини. Вона сидить зараз, Та Людина, на подушках свого крісла, як бог Саваоф на хмарах свого величчя. Чоло їй вінчає вінок з лаврового листя. Зводячи очі догори, вона ловить накреслені на небесах (даху не може бути над її головою) натхненні рядки. Перебираючи губами й закривши очі, вона пильно перевіряє звучання строф душі своєї. Нарешті, доторкнувшись мармуровими руками до гусячого,—ні, лебединого!—пера, вона недбало записує на пергаменті слова, що звучать, як стривожені струни арфи! І він насмілюється стривожити олімпійський спокій такої людини?! Господи, які бездарні рядки:

... И блещет луч на стареньком заборе.
Пленительно оборотилось все
Вниз головой в серебряной воде:
Забор, и дом, и садик в ней такие ж“.

Скорше геть звідси з такою поезією, поки двірник не замі тебе разом із твоїм попсованим папером собі в відро!

І Гоголь тікає від самих дверей будинку, куди він збирався ввійти. Ноги швидко несуть його геть, він машинально зупиняється біля вітрини кондитерської. Важлива персона в шинелі з блискучими гудзиками розчиняє йому двері, і він мимохіть опиняється в середині великої зали. Він машинально проходить вглиб. Його зупиняють: „У нас гостям треба знімати верхній одяг!“. І от уже його шинель на вішалці, і він забув, чи не залишилися там гроші, а помацати кишеню незручно—адже вся челядь дивиться на нього. Він ступає вперед і зачіпляє

на стільця, і стілець із скреготом посувається вперед, а лакей насмішкливо каже:

— Дозвольте, я вам допоможу, ваше високоблагородіє, — і одсуває стільця, й Гоголь не знає, чи зараз дати йому на чай чи за одним заходом укінці? І тоді Гоголь замовляє стопку лікеру, а лакей каже йому: „Пробачте, стопками не держимо, дозвольте рюмку, ваше благородіє, шартрезу?“ і тоді виявляється, що шартрез і лікер — це одне й те саме.

Гоголь випиває шартрез. Жагуче питво заливає йому горло, він закашлюється — і здається, то не кахикання одбивається луною в кондитерській, а глузливо, в такт йому регочуть усі лакеї. Але ще за хвилину Гоголь помічає, що його помилювано: лакеї зайнялися ділом. Лікер приємно пече, і в свідомості Гоголя проступає якась дивна музика:

„Все! движется! в серебряной! воде!
Синеет! свод! и волны! облак! ходят!
И лес! живой! вот! только! не! шумит!“

Чиї ці вірші, ці відгуки еолової арфи? Ах, так, це ж з його надзвичайного твору, ідилії в картинах „Ганц Кюхельгартен“! Скоріше донести цей поетичний вогонь до неї, до людини в лавровим вінком на лобі, що одна гідна слухати цей твір!

Гоголь не пам'ятає вже, як він опинився на вулиці. Тільки лакей, подавши шинель і роздивившись асигнацію на долоні, багатозначно підібрав губи, сказав убик: „Ого!“ й заметушився, бажаючи доброго здоров'я його високопревосходительству. А Гоголь уже, як рівний до рівного, як Великий брат до Мелікого брата, простував до дверей того ж будинку.

І от вони, двері. Вони розчиняться навстяж, і крізь ряди слуг, що, не спитавши навіть, низько вклоняться великому письменникові Миколі Гоголю, він пройде в залу натхнення. І музи збіжаться з розписаних стель зали зачаровано слухати ці рядки:

„На берегу, далеко вшедшем в море...“

Далі скандувати вірш не довелося. Слуга з підв'язаною щокою, тримаючи в руках наваксованого черевики, відчинив двері й недовіркою позирнув на відвідувача.

— Чи дома хазяїн? — спитав його Гоголь. Ці слова повинні були б бути записані на скрижалях історії літератури. — Моє прізвище — Гоголь. — Він увійшов у передпокій. Лакей знову подивився на нього. Це був старий, досвідчений, посивілий у прислужуванні лакей. Одним поглядом він умів оцінювати кожного відвідувача свого пана. Як він дзвонить, як він входить у двері. Дзвоник був міцний і владний. Це — знак. Так не ввійде прохач. Пан одягнений у новий одяг. Ні — це не гуляща братія: нема в ньому ніякої розхристаності. Але це й не франт з аристократів: штиблети не ті й ковнір на шинелі

не бобровий. Хто ж він є, цей вискок? Ну, так воно і єсть. Це з тих, що скуповують у його пана вірші для альманахів. Треба збудити пана. Хоч і лаятиметься...

Якусь мить лакей постояв нерішуче, потім піднявся по сходах угору.

— Альманашник? В шию! — почув іще за мить Гоголь чийсь хрипкий голос. Зза дверей знову з'явився лакей. Він був явно незадоволений: — Альманашників женуть, — мурмотів він. — А де ж їх брати, ті гроші?

— Вони починають, — ввічливо вклонився Гоголеві слуга.

О! Так воно й повинно було бути. Правда, вже третя година дня. Але навіть і поет не знає, коли — вранці, вночі — поцілує його в лоб муза воздушними устами своїми. Тихо, тихо спитати лакея, щоб не спугнути боязкого Морфея з подушки ложа поетового.

— Певно, всю ніч працював? — спитав Гоголь. Від випитого лікеру залишився хіба тільки легкий запах на його устах. Але цей запах почув слуга. Він знав усе, він був професор своєї справи і справжній Лафатер у фізіогномістиці. Він знав, коли треба побурчати на пана, коли можна вкрати асигнацію з панської кишені, приймаючи його з візника напідпитку. Він знав, коли вклонитися низько приїжджому гостеві, коли захлопнути двері перед самим носом. Він знав справжню ціну своєму пустопорожньому, легковажному панові. А тут він припустився помилки: гадав, що це альманашник, з тих, які з невідомої дурості платять господареві чистим золотом за списаний папір, аж воно така сама фітюлька, ще й півп'яна, як і сам пан. І позирнув презирливо просто в вічі Гоголеві старий досвідчений лакей і тоном, який означав: „І шеляга ви всі не варті“ — несподівано густим басом одповів: — „Як же, працював. В картішки грав!“

І вдруге отямився Гоголь знову на вулиці. Йому крутилася голова, боліло під ложечкою, вітер завивав і насвистував глузливо. Вражень було надто багато, щоб зв'язати їм кінці з кінцями.

Дивовижний Петербург показував Гоголеві своє нове обличчя. Ну, одморозив ніс, — зрозуміло: морози. Але Пушкін, Великий Пушкін, що грає в картішки цілими ночами — Гоголь не знаходив навіть слів, щоб змалювати собі подібну картину.

„... Под тенью лип стоит уютный домик
Пастора“.

раптом згадав він слова своєї поеми й стрімголов, нероздумуючи, розпихаючи ліктями здивовані шинелі тонкого англійського сукна, побіг додому, до Кукушкіного мосту.

„Немає нічого гіршого за Невський проспект, принаймні в Петербурзі“.

— Біс бери, Олександрє Сергійовичу! Я як згадаю, що тепер на київському ринку цілі рядна вивалюють персиків, абрикосів... як уявлю собі, що киево-печерські ченці вже облизують вуста, наміряючись робити вина з доморощеного винограду... чорт бери все!

Микола Васильович Гоголь майже декламував ці слова, стоячи на весь зріст у кабінеті Пушкіна, в домі Олів'є, біля Літнього саду. Світлі панталони, білий жилет з одворотами, розпахнутий сюртук — тільки високо пов'язаний „офіційний“ чорний бант нагадував про те, що перед Олександром Сергійовичем стоїть житель чепурної столиці, Петербурга. Рудуваті кучері, зачісані коком, задирливо збилися наперед, ніс — гострий Гоголів ніс — стирчав уперед задирливо, як шпага.

Пушкін навіть посміхнувся, глянувши на нього. Іч, який кохол! І тут, весь у своїх мріях про професорство в Києві, розкидає іскорки свого таланту: — Ха-ха-ха! Юнак випускає із своїх уст перлини поезії, сам не знаючи їм ціни. — До речі, не забути б звести його із Стражинським. Хай послухає, як той описує степні пожежі. Лебеді, що летять у загравах по темному нічному небу, як червоні хустки! — слово честі, такий образ буде прикрасою „Тарасові Бульбі“.

— Біс бери все! — продовжував Гоголь, не зупиняючись. — Хоч пізньої осені чи взимку, а буду я в Києві. Я дав собі слово і тверде слово; отже, все кінчено, нема граніту, якого б не пробила людська сила й бажання.

І тут Олександр Сергійович припустився вчинку, який так і залишився незрозумілим для Миколи Васильовича: зачувши останні слова свого молодого друга, поет обхопив руками голову й протягом кількох хвилин сидів мовчки, не рухаючись. Тільки конвульсивне здригання його плечей показувало, що він затімовує глухе, безсиле ридання.

Гоголь зупинився на півслові й здивовано дивився на господаря. Чого ще бракує йому, визнаному проводиреві всієї літератури, вчителєві молодих, людині, що двома рядками епіграми на вітер розвіває своїх бундючних ворогів?

Пушкін помітив його здивований погляд. Раптом обличчя поета всміхнулося тією посмішкою, що, мов сонячний промінь, оживляла все навколо себе.

— Я був у Уварова, Миколо Васильовичу, — сказав Пушкін, мов поринувши в зовсім нові почуття й думки. — Я сказав міністрові все, що ви мені доручили — що був у вас і застав ледве живого. Вилаяв вас, як ви просили, за те, що живете тут і не забираєтесь у цей же час з міста. Розповів, що й лінарі наказали сразу ж таки виїжджати.

— А тоді перевели розмову на погоду чи на щось подібне? — хитро прищулив очі Гоголь.

— О, ні! Поговоривши трохи про вашу смерть, я непомітно і мистецьким способом перейшов до безсмертя, що чекає його самого, міністра народної освіти. Сподіваюсь, що діло ваше ми залагодимо!

Олександр Сергійович бере Гоголя під руку й, безтурботно сміючись, проводить його анфіладою кімнат. Його сміх — моті промінці, що прориваються з віконниць і освітлюють довгі ряди книжок на полицях, якими уставлена вся квартира Пушкіна.

— Боже мій! Стільки прочитати й так сміятися! Тримати в голові стільки знаннів і бути безтурботним, як жайворонок. — Очі Гоголя мимоволі сковзять по корінцях книжок на полиці, повз яку вони проходять. Очі Гоголя стають заздрі й поштиві: скільки ж знає ця людина? Де ж межі її знанням? Де межі інтересам Пушкіна, зазіханням його жадібного розуму, що вміє дивно сполучати, здавалося б, цілковиту плутанину знаннів з чудесним перетворенням цих розкиданих кристалів на алмази освіченості?! Більшість книжок, що стоять тут, поряд, зовсім незнайомі Гоголеві: „Беседи к глаголаемому старобрядцу“ і поруч „Описание моста, наведенного на реку Висле для перехода отряда генерал-лейтенанта Ридигера“, „Древний воинский артикул“, „Инструкция караульному офицеру“ і поруч „Ундина, волшебная повесть Деламот Фуке“, „Малороссийские и червоннорусские народные думы и песни“ і поруч сорок п'ять томів „Полного собрания законов Российской империи с 1649 года“ — багатозначний подарунок Пушкіну від Миколи І. Книжки про скандинавську літературу, описи коронацій, наукові географічні праці, „Життя“ й кухмістерські підручники. Оракули й „Орлеанська діва“ Вольтера. Всі нові книжки французькою, італійською, англійською, німецькою мовами. Бальзак і Бюффон, Буньян і Віктор Гюґо, Мюссе, Вальтер Скотт, Торквато Тассо, Віргілій, Овідій.

І тут Гоголь мимоволі відчув, яким смішним може він опинитися перед студентами Київського університету, якщо клопотання Пушкіна щасливо завершаться й міністр народної освіти Уваров дасть йому змогу зайняти професорську посаду в Києві. Нахмурився був, але Пушкін сміявся так заразливо й задушевно. Він розповідав смішні речі про свого господаря, Олів'є: той наказав двірникові запирати ворота о десятій годині вечора, не чекаючи приїзду Пушкіна, мов боїться, що злодії вкрадуть кам'яні сходи; отже в Пушкіна тепер тільки й турбот — це війна з двірником і дипломатична переписка з господарем. Пушкін був такий заразливо-веселий, що Гоголь гоголем зіскочив з його східців і, підстрибуючи, побіг просто до воріт Літнього саду.

Двері зачинились за ним. Господар пройшов до свого кабінету. Від недавніх веселощів не лишилося й сліду. Він сів у крісло, нерухолий, прислухаючись до кожного руху

в домі. Сильний дзвоник перервав його думки. Пушкін схопився на ноги й попереду лакея нетерпляче розчинив двері. Фельд'єгер у дворцовій формі з уклоном передав йому листа. Пушкін побіг до кабінету, лакей, докірливо хитаючи головою, накретав, піднімаючи з полу обривки паперу, кинуті паном просто на підлогу.

Закрити двері. Так. От він, лист. Читати, чи, може, покласти до кишені й проносити кілька годин, мучитися, не знаючи, що ж несе він з собою? Ні, які дурниці—на цей романтичний вибрик він не має права тепер, чоловік і батько. Гремтячими руками він розгортає листа, розпрямляє його й читає.

„... Треба тобі або пожити в жовтому домі, або наказати добре себе висікти...“ Пушкін дочитує лист до кінця й безвільно випускає його з рук. Потім знову схоплює, перечитує, зупиняється на рядках: „Ти пришлеш мені листа з моїм посылним. Найважливіше не впустити часу“, згадує, що в передпокої переминається з ноги на ногу посланець Жуковського, сідає до столу, накидує кілька рядків і рве аркуш паперу.

— Що мені робити? Просити пробачення? Добре. Та чому ж?— промовляє він і знову пише, ще і ще раз.

Минає час. У передпокої слуги обговорили вже всі новини. Уже двічі ходив до кабінету слуга, мовляв,—Василь Андрійович наказали якнайскорше відповісти,—а листи все ще не були готові. Слуги чули, як грюкнув перевернутий стілець, як господар рвав папір. Часом стогнав і бив кулаком по столі. Нарешті, коли слугам уже набридло підслухувати, Пушкін вийшов і суворо, не дивлячись лакеєві в вічі, наказав:

— Негайно ж Василеві Андрійовичу, та у власні руки.

* * *

Все сталося менше як за два тижні. Так, усього одинадцять днів тому він надіслав шефові жандармів графові Бенкендорфу листа: справи вимагають його перебування в Москві чи провінції. Він змушений піти у відставку. Як останньої милості царської він просить залишити за ним змогу одвідувати державні архіви.

... Іще дописуючи колонку обов'язкових розшаркувань:

„Залишаюся з повагою,

Пане Графе,

Вашої світлості

поштивий і покірний

слуга Олександр Пушкін“.

— він уже відчував, як біснуватиметься Бенкендорф, читаючи цю колонку.

Дев'ять днів він ходив, як навіжений, дивлячись у вікно, чекаючи гостя у блакитному мундирі—жандарма. Відповіді не було. Бенкендорф грався з Пушкіним, як кішка з мишею.

Ах, якби зараз у Петербурзі був Жуковський! Тільки він, і ніхто інший, цей гладкий, лінивий і сентиментальний дідусь, міг би зарадити справі. Тільки він, і ніхто інший, міг би вплинути на царя. Пушкін прибіг би до Жуковського. Той вийшов б до кабінету, шльопаючи м'якими, стоптаними пантофлями, дивився б мрійливо і ніжно-ніжно, потім вилаяв би на всі корки—і за легковажність, і за неповагу до таких чудесних людей, як граф Олександр Христофорович і його величність наш батько Микола Павлович, і налякав би всякими жахами, а потім сказав би:

— Ну, що ж з тобою робити?—І знову став би м'яким і турботливим, покликав би слугу і особливим тоном наказав би йому готувати парадний костюм для двору і, кречучи, пішов би до туалетної одягатись, а потім вийшов би затуляний і напомажений і сказав би впівголоса, що справа може ще й вийти. Та Жуковського не було, і Пушкін діяв сам.

Проте, Жуковський швидко дав себе знати. Вже третього липня Пушкін одержав від нього листа. Про його прохання всі знали там, у Царському Селі, і Жуковський, стурбований за свого любимця, з власної ініціативи заходився рятувати справу:

„Я тільки спитав, чи не можна як цього поправити? Чому ж ні?—відповідав цар.—Я ніколи не затримую нікого і дам йому відставку. Але в такому разі все між нами кінчене. Він може, однак, ще повернути листа свого“.

Відчуваючи, що справа обертається несподівано прикро, Пушкін усе ж таки сподівався—він сам не знав чого,—однієї відповіді Бенкендорфа. Нарешті, почув під вікнами своєї квартири дзенькіт жандармських шпор. Жандарм передав конверт, струсонув султаном і вийшов геть, одбиваючи кроком ногою, байдужий, як монумент.

У листі граф Бенкендорф, майже словами Жуковського, повідомляв його високородіє О. С. Пушкіна, що його імператорська величність, не бажаючи нікого утримувати проти волі, наказав повідомити віце-канцлера про задоволення клопотання, що й буде зроблено.

Але далі... далі. Що відповідь Бенкендорф про дозвіл відвідувати архіви? Між рядками Бенкендорф не міг не про читати пропозиції—розійтися мирно: поет не заважатиме самодержавству—хай самодержавство не заважає поетові.

... „Государ імператор не висловив свого дозволу, бо право це може належати лише людям, що користаються особливою довірою начальства“.

Дріж пройшов по тілу Пушкіна. Ця формула, влита в на вмісне казенні звороти канцелярського стилю, мала визначати

дне: віднині остаточно знищується слаба, увесь час переривана, рівновага в його стосунках з двором. Самодержавство вирішило нарешті одверто сказати йому: „ми не віримо тобі“.

Ха, ха! „Не віримо!“ Хіба вони вірили йому колись? Кожен лист його, надсиланий до дружини, до знайомих, мав на собі відмітки перлюстрації.¹ Безсилий висловити свій протест, він вставляв у листи лайки на адресу людей у блакитних мундирах, що читатимуть його особисті, повні любові й тривоги листи: „Якщо пошта розпечатала лист чоловіка до дружини, як це її справа, і тут одно неприємно: таємниця родинних листів розкрита поганим і безчесним способом“. Але й стеження поліції, і його вдари — це була прихована боротьба на рогу, замаскована війна, що не заважала супротивникам зустрічатися на балах, прийомах і святах. Їх взаємні компліменти були тим ввічливіші, чим більше мали в собі смертельної ненависті й отрути.

Тепер же вперше виринає на поверхню те, що раніше швидко насподі. І... і Пушкін почуває безсилля своє перед цими людьми — перед Бенкендорфом, холодним і небагатослівним, тупим і нечутливим, як змії-полоз, перед самим „Ним“, Миколою І, цензором його творів — помітки якого на полях рукописів раз-у-раз змушували Пушкіна задумуватися над тим, яка обмежена й неписьменна людина керує державою російською.

Що може він перед цими двома людьми, руху одного пальця яких досить, щоб від нього не лишилося й порошинки? „Історія Пугачова“, яку Микола змусив перейменувати на „Історію пугачовського бунту“, заборонив називати Пугачова „Славетним заколотником“, — від цієї „історії“ залежить усе його майбутнє, майбутнє його дружини, дітей. Журнали, його твори, десятки більших і менших письменників, друга Росія, нова межами двору і департаментів, — він не має права легко відкинути тим, чому віддав усе своє життя. А, прокляті! Треба примиритись. Чи немає в листі Бенкендорфа лазейки, пролізши через яку, можна було б відновити, хай і порушену, рівновагу?

Лазейка знайшлася. Бенкендорф так і пише: він ще не повідомив віце-канцлера про відставку. Він так і написав: „Ваше прохання мною буде виконане“. Затримати, діяти, поки листи ще не спалені! Яке щастя, що Жуковський уже встиг переговорити з царем.

Кусаючи губи, Пушкін сів писати Бенкендорфові листа: „Моя вихватка була непристойною. Я прошу вас не давати цьому листові ходу... Хай виглядатиму я краще непослідовним, ніж невдячним...“

Невдячним? Біс бери, його улекли під старість літ у камер-пажі і в шутовському одязі камер-юнкера змусили від-

¹ Секретний перегляд листів.

стоявати годинами на молебнях і парадах поруч із сімнадцятилітніми шмаркачами. У роззолоченому одязі, червоніючи від сорому, мов голий біля ганебного стовпа, стояв він серед них, боячись, що його побачать „вірні його друзі“, одночасно шукаючи їх очима, як шукає промінь сонця бранець, сидючи в темній тюремній камері з єдиним загратованим вікном.

Хай це буде „благодіяння“, і він в розпачі, що його могли вважати „за невдячного“.

І Пушкін з нелюдською злобою натиснув печаткою на червоний, як згусла кров, сургуч на обгортці листа.

Пушкін підвів очі. Спокій речей вразив його. В трох анархічному безладді застигли мовчазно єдині його друзі книжки:

„Укрывшись в кабинет,
Один я не скучаю,
И часто целый свет
С восторгом забываю.
Друзья мне — мертвецы,
Парнаские жрецы,
Над полкою простою
Под тонкою тафтою
Со мной они живут“.

Вони мовчать, тисячі його друзів, сумні й безсилі допомогти тому, хто так часто пестить кожного з них своєю ніжною рукою. Пилюка осідає на них. Кляті слуги зовсім розпустилися, ці незчисленні п'явки дому мого. Он і павузок звив тенета в кутку. Пушкін підійшов до полиць, щоб зірвати павутиння. Павук хутко побіг з центра сітки, щоб врятувати життя своє. Поет зупинився подивитися, що він робитим далі.

Невеличка мушка летіла до вікна, що манило її світлом променів. Раптом вона увірвала літ. Дзижчання її припинилось, вона м'яко наткнулась на розставлені тенета. Павутиння загойдалося, порушене ударом її тіла. Відчувши клеючі пазурі, мушка заборсалася, все більше й більше заплутуючи ніжками й крильцями в білявих нитках. З кожним ударом крил вона заплутувалася все більше й більше. Швидко перебираючи лапками, підкрадався до неї павук. Йорзаючи головою, він обплутував сірою безконечною ниткою лапки своєї жертви. Мушка вже не дзижчала, тільки легке двигіння павутиння виявляло, що вона робить останні, безнадійні вже ривки. Павук хутко проколов її тіло своїм хоботом.

Пушкін одкинув убік пильну ганчірку й сів до столу.

* * *

Йому стало навіть якось легше на душі, коли посилено красно подякувавши їх високоблагородію за чайові, почимчикував геть зі сходів. Діло не стоїть на місці. Ось лист пересік

улицю, потім він, лист, у візку поспішить до Царського села. Там його візьме в свої білі, пухкі, прикрашені персями руки Василь Андрійович і, мружачись, кілька разів прочитає. Піднесе врозвалку до Бенкендорфа, до царя. Цей аркушик паперу, послужливий слуга на годину, зробить своє діло, щоб ягти трупом десь в архівному цвинтарі III відділу. Хотів би бути, пустунчику, хоч на годину з тобою, щоб перекинутися широю слівців із листами в теці, мені присвячений, щоб довідатися про все, що вони таять на своїх білих спинках.

* * *

Минає кілька днів. До теки в III відділі власної його імператорської величності канцелярії поруч з листом Пушкіна складається аркуш веленевого паперу, на якому рукою батька Миколи I написано на доповіді, поданий Бенкендорфом („Краще, щоб він був на службі, ніж відданий самому собі“), такі рядки: „Я йому прощаю, але покличте його, щоб ще раз пояснити йому безглуздість його поведінки і чим все це може кінчитись; те, що може бути пробачене двадцятирічному безумцеві, не може бути застосоване до людини тридцяти п'яти років, чоловіка і батька родини“.

Знову чути під вікнами будинку Олів'є дзенькіт шпор: Олександр Христофорович просять його високоблагородіє Олександра Сергійовича в ту ж годину одвідати його світлість.

Через годину Пушкін повертається додому. Він уже не нервує. Все договорено до кінця. З Петербурга, від влади двору йому вже не вирватись ніколи. Прощай, остання ілюзія, остання спроба відчувати себе літератором, над яким тільки чотири цензори і господь бог. Може так і легше. Принаймні він уже знає, чим це все може кінчитись.

Учора він написав Наталі Миколаївні, у село біля Калуги, де вона, безжурна, відтанцює на балах: „Цими днями я ледве лиха не наробив: з тим ледве не полаявся — і лячно і сумно стало. З цим посварюсь, другого не наживу... Якби міг я залишитись в одному з ваших сіл під Москвою, так би богів свічку поставив; радий би до раю, так гріхи не пукають...“ Легко їй. „Цими днями хандра мене взяла, подав я у відставку, та одержав від Жуковського такий наганяй, а від Бенкендорфа такий сухий абшид¹, що я перелякався і христом богом прошу, щоб мені відставки не давали. А ти й рада, чи не так?“ Ах, дурненька, ах, жінка, Наталі, жонка, смиренниця моя, що буде, коли все це кінчитись?

„Добре, коли я проживу ще років двадцять п'ять, а коли вернусь раніше десяти, так не знаю, що ти будеш робити²,

¹ Відставка.

² Пушкін загинув через два з половиною роки. Вдова його вигідно одружилася з другим.

а що скаже Машка, а особливо Сашка? Втіхи їм мало бу- в тому, що папеньку їхнього поховали, як шута, і що ма- менька страх яка мила була на анічковських балах. Ну, ра- бити нічого, бог великий". Він дописує ці рядки й сумно вси- хається. Бували люди й в гіршому становищі. Він же поки- не Сервантес на галерах або в борговій тюрмі. Що далі? І під наглядом самодержавства можна співати старі гім- ни, можна друкуватися й через інших людей висловлювати са- найприхованіші думки. Олександрє Сергійовичу, беріть па- личку, напوماжуйте волосся, пов'язуйте шарф. Зараз ви пр- йдете на Мало-Морську, мимоволі прискорюючи кроки, на- наближатиметесь до будинку Гоголя. Широкою на весь ро- посмішкою зустріне вас Яким, Гоголів слуга, а ви, сівши на- стілець перед ліжком жовтого, захворілого Гоголя, що вми- рає вже тисячний раз за добу, над чимсь пожартуєте, і Го- голь забуде зараз же про хворобу й зайдеться голосним- сміхом. І коли ви остаточно відновите в ньому добрий гу- мор, тоді вам залишиться тільки посміхнутися відчайдушно- посмішкою шибеника, що йде смертельною тропою, і діла- вито запитати:

— А чому б не написати вам, Миколо Васильовичу, п'єс- де можна б добре посміятися над дурними людьми, яких так- багато навколо? Можна б подумати і над темою. Голови- в мене і назва готова, і яка ж назва: „Ревізор“!

ІЗ ГЛИБИНИ СИБІРСЬКИХ РУД

Лист ішов з Баргузіна більше двох місяців. Солоні віт- священного моря—Байкала—гойдали човен, на якому він пли- Піт не одної людини, запахи не одного кожуха увібрав на- у себе. Листя зачіпало обличчя тих, хто його ніс, і віти сиб- бірської тайги рвали на носії одежу. Широкі лижви тая- ника м'яко ступали по снігу, несучи його, й зашкарублі ру- ямщиків м'яли лист цей, ховаючи його під пахви. І от він- опинився тут, у Петербурзі, біля Причетного мосту, в до- Баташова. Він лежав на столі, пожовклій і обтріпаній- того ще, як був прочитаний. Та він потрапив по адресі:

„Дванадцять років, люб'язний друже, я не писав до тебе- Не знаю, як вплинуть на тебе ці рядки: вони писані рукою- колись тобі знайомою; рукою цією водить серце, що завжди- тебе любило; та дванадцять років—це не жарт. Проте, мій- обов'язок попереду всіх ліцейських товаришів згадати пр- тебе в ту хвилину, коли вважаю себе вільним писати до ви- обов'язок тому, що ти більше всіх інших згадував про ви- шого самотника. Книжки, які час від часу ти пересилав до- мене, з усякого погляду мені дорогоцінні: поперше, вони- правили мені за доказ, що ти не зовсім ще забув мене, а по- друге, в годину самотності вони приносили мені велике заду-

полення. Крім того, мені особливо приємно було, що саме ти, поет, більше наших прозаїків піклуєшся про мене; це правило мені за явне спростовання всього того, що Панове Люди холоднокровні й розсудливі здебільшого зводять на грішних служителів вірша й рими. У них Поет і Людина неділова — одне й те саме; а, отже, Пушкін виявився другом куди більше діловим, ніж усі вони разом. Вір, Олександр Сергійовичу, що вмю цінувати й почувати всю благородність твоєї поведінки: не хвалю тебе й навіть не дякую, бо мусив чекати від тебе всього прекрасного; та присягаюсь, від усієї душі радію, що так сталося.

Мое ув'язнення закінчилось: я на волі, тобто без няньки й сплю не під замком...“

Далі адресат описував ту країну, де він опинився, клімат її, населення, його мову, побут, зовнішній вигляд. „От для почину! — закінчував свого листа адресат. — Якщо побажаєш листа складнішого — відповідай. Обіймаю тебе. Я прошу Вас нагадати про мене Вашій матері й панові Вашому батькові. Весь твій...“ і внизу стояв підпис, помітивши який, Пушкін довго стояв нерухомо.

Лист був підписаний: „В. Кюхельбекер“. Скільки спогадів сразу відродилося в душі Пушкіна, зв'язаних із цим ім'ям! Ніцей, вірш із закінченням: „Вильгельм, прочти свои стихи, чтоб мне заснуть скорее!“ — вірш, що викликав між ними дуель, яка, на щастя, закінчилась нічим. Потім роки розлуки й випадкова зустріч десь на перехресті поштових шляхів. Коли Пушкін зустрів Кюхельбекера, обірваного й блілого, під конвоем жандармів: він був упійманий після своєї втечі, після 14 грудня 1825 року, коли, обмінявши гусяче перо на бойовий пістолет, вийшов битися з самодержавством. І от тепер, після дванадцяти років... Дзвоник перебив думки. Незадоволений, ховаючи листа до шухляди, він обернувся до дверей. Перед ним стояв Гоголь.

„Я бачився вчора з Гоголем, — записував у той день цензор Нікітенко. — Він має вигляд великої людини, переслідуваної ображенням самолюбством. Проте, Гоголь, справді, зробив велике діло“.

Це був дев'ятий день, як в Александрінському театрі йшла „оригинальная комедия в пяти действиях „Ревизор“, супроводжувана картиною з російського народного побуту „Сват Гаврилыч, или сговор на яму“. Ще нічого не можна було розібрати в тому, яке ж, зрештою, враження справляє п'єса на публіку. — „Це — неможливість, наклеп і фарс“, „Це фарс, негідний мистецтва“, „Немов є таке місто в Росії?“, „Як не показати хоча б одної порядної людини?“ — шикання партеру й захоплення галерей. І — щоразу повна зала, оплески, надушевний і одностайний регіт, виклики автора після двох спектаклів, жадібне чекання публікою дальших вистав — і всюди

розмови, розмови, розмови про п'єсу — куди гарячіші, ніж сподівався сам Гоголь. Тож він і прийшов до Пушкіна після всіх переживань останніх днів, коли він не знав: радіти йому чи печалитись, скаржитись чи дякувати.

— Ну, Миколо Васильовичу, — звернувся до нього Пушкін. — Що скажете, батеньку мій?

Гоголь недовірливо подивився на Олександра Сергійовича. Якось тінь пробігла йому по обличчі. Очі глибоко засіли в западинах, між бровами пройшла глибока зморшка. Коли він мав у собі сили одверто признатись у тому, який його стан, він мусив би сказати одне — я нічого не розумію. На спектаклі він сидів сполоханий і лякливий, обличчям частіше до публіки, ніж до акторів, зате в антрактах злякано ховався від цікавих поглядів. Це було страшне почуття: актори кидали зі сцени в натовп колючі реп'яхи — його власні слова, гострі концентрати його думок. В темряві партеру тисячі голів зливалися в одне тіло, в тисячоголову потвору. У відповідь на кинуту іскру театр відповідав сміхом — але він сміхом не відчувався; здавалось, то гарчить і реве тисячоголове страховище. Кожен нерв Гоголя був натягнутий до краю, це гарчання здавалося йому гарчанням пекельної потвори, що гризе його власне тіло.

Запалювалося світло. Страховище одразу зникало, розсіпалося тисячею цяточок. Страховище ставало Іванами Івановичами, Петрами Петровичами — дрібнішало, але в той же час стократно зростало: кожен із Сергіїв Сергійовичів мав силу спалювати і річ, і — головне — Гоголя серед десяти своїх знайомих, у департаменті, в цензурі, при дворі, де хочете. Кожен з Миколаїв Миколайовичів міг вплинути на долю автора — піднести чи знеславити; сам того не хотівши, Гоголь переростав у подію; подія — в скандал. Гоголь ладен був тисячократно відректись від своєї речі, спалити її, як колись „Ганца Кюхельгартена“, але річ уже відірвалася від пуповини й зажила власним життям. Безсилий щось зробити, безсилий перешкодити десятитисячоголосій мові про „Ревізора“, Гоголь інстинктивно шукав, як поводитися. Ці шукання ця ніяковість, настирливе самоколування якнайпомітніше відбилися на його обличчі.

Але він знайшов собі нарешті захисну фізіономію: це була маска замкненості й глибокодумства, ображеного нерозумінням пророка.

Ввійшовши до Пушкіна й кинувши на нього один лише погляд, Гоголь одразу втратив цю маску. Здавалось, він уже не знайде її ніколи, так змінилося раптом його обличчя. Скарга, докір, безсильність, благання вималювались на його лиці. Всім тілом подався він до Пушкіна, мов чекаючи в нього захисту від усіх, хто був поза межами кабінету. Пушкін пильно подивився на нього.

— Олександрє Сергійовичу! Господи боже! Ну, якби один-два лаяли, ну й бог з ними, а то всі, всі...

— Всі?—весело здивувався Пушкін.— Ай, Гоголь, ай, герой!—І він, уставившись на Гоголя „страшними“, лукавими очима, голосно розреготався.

Дивні чуття тіснили душу Гоголя, коли він дивився на Пушкіна, що зайшовся своїм безжурним, по-дитячому наївним, нестримним реготом.

— Чому ви смієтеся, Олександрє Сергійовичу!—ображено пробурмотів він.— У мене не вистачає більше сил клопотати й сперечатися. Я втомився і душею, і тілом. Присягаюсь, ніхто не знає й не чує всіх моїх страждань. Бог з ними з усіма. Мені огидною стала моя п'еса. Я хотів би втекти тепер бо-на куди. Всі проти мене: чиновники, літні й шановні, кричать, що для мене нема нічого святого, коли я наважився так говорити про службових людей; поліцаї проти мене; крамарі проти мене; літератори проти мене. Прикро бачити людей проти себе—тому, хто їх любить тим часом братньою любов'ю.

Пушкін враз увірвав свій сміх. Прищуленими очима, уважно, оцінюючим поглядом позирнув він на Гоголя. Обличчя його зразу стало сумним. Він розкрив рот, щоб щось сказати, та дзвоник зупинив його на півслові. Жандарм, пройшовши просто до кабінету, передав йому запечатаного листа. Пушкін снахнувся і нахмурився:— Е, ти, люб'язний — чи не постоїш у передпокої?— Гоголь, розкривши рота, дивився на цю сцену.

Випровадивши жандарма, Пушкін повернувся. Закусивши губу й не звертаючи на Гоголя уваги, він розчинив вікно, мов очищаючи повітря. Потім кінчиками пальців узявся за листа і прочитав його вголос:

„28 квітня 1836 року.

Шановний пане

Олександрє Сергійовичу!

Його світлість граф Олександр Христофорович просить вас доставити до нього листа, що був одержаний вами від Кюхельбекера, й з тим разом бажає неодмінно знати, через кого ви його дістали.

З цілковитою пошаною й відданістю маю честь бути ваш покірний слуга Олександр Мордвінов“.

Пришуливши око, Пушкін позирнув на Гоголя. Той схопився з місця, ніяковий, бажаючи скорше залишити хазяїна.

Пушкін свиснув легковажно й задьористо.

— Чого ж, сидіть, Миколо Васильовичу. Ви ніяк мені не наважаєте.

Перепросивши, він підсунув стілець до стола, дістав аркушик найдорожчого паперу й почав писати. Гоголь уважно стежив за його обличчям.

Здавалося, то музикант грає на скрипці, граціозно водячи смичком своїм. Здавалося, то художник фантазійним пензлем накладає останні риси на вже закінчену картину, задоволений відходить від неї, оцінюючи, з зажмуреним оком придивляється, ще й ще раз зважуючи гармонію частин, колорит зримованість деталей. Так писав Пушкін свого листа. Закінчивши, він перечитав його вголос, мов Гоголя не було при цьому, цілковито відданий переживанням, що в нього під час читання виникали:

„28 квітня 1836 року. Петербург.

Шановний пане Олександр Миколайовичу! Поспішав надіслати до вашого превосходительства одержаного мною листа. Мені даний він тому з тиждень, по моему повороті з прогулянки, він був просто відданий моїм людям без всякого словесного препоручення невідомо ким“.

Тут Пушкін аж прицмокнув від задоволення:

„Я вважав, що лист приставлений мені з вашого відома“.

Пушкін став і, розкланюючись, розшаркуючись, приспівуючи, надзвичайно галантно прочитав закінчення:

„З найглибшою пошаною і цілковитою відданістю честі маю бути, шановний пане, вашого превосходительства покійним слугою Олександр Пушкін“.

Подзвонив, і слуга знову ввів жандарма в кабінет. Це був грузький, високий солдат, підтягнутий і брутальний, повний мовчазної поваги до самого себе й своєї роботи.

— От що, люб'язний,— звернувся до нього Пушкін.— Я тобі, знаєш, дам листа. Такого, уяви собі, листа, що ти мусиш приставити його Олександрові Миколайовичу у власні руки. Ти знаєш, люб'язний, хто такий Олександр Миколайович?

Жандарм з тупим здивованням подивився на Пушкіна. Що за дурниці питає в нього ця вертлява персона, цей рудий штатський? Олександра Миколайовича та не знати? Але жандарм не мав права відповідати: жандармерія завжди запитує, але не відповідає на запитання.

— Ну, да, Миколо Васильовичу, цей герой мовчить, як монумент, як сфінкс. До речі, люб'язний, ти знаєш, що таке сфінкс?

Знову питає? І що таке сфінкс? Жандарм нетерпляче переступив з ноги на ногу і кахикнув. Та віддавай же листи нарешті! Але Пушкін не вгавав.

— Стривай, люб'язний, чого ж ти такий мовчазний? Я тільки хотів розпитати в тебе, як здоров'я шановної дружини Олександра Миколайовича, діточок його?

Тут жандарм не стерпів:— Не знаю,— відповів він. Пушкін сплеснув руками:— Що чуємо ми з вами, Миколо Васильовичу?— спитав він, немов не ймучи віри власним вухам.

Він не знає, як дорогоцінне здоров'я Олександра Миколайовича і його вельмишановної родини! Та ти що, збожеволів, люб'язний? Як же ти смієш не знати, як здоров'я твого начальника і його родини? Ти не цікавишся цим, я бачу, ти навіть не знаєш, хто твій начальник. Дивись, люб'язний, я перекажу Олександрові Миколайовичу, який у нього бай-дужий підлеглий! Стривай! Та тут чи не цілий кримінал? Може ти й знати не хочеш? Може ти в душі, мов змію під-колотну, таїш злобу на Олександра Миколайовича? Га? Відповідай же, люб'язний, бо життя твоє на карті.

Жандарм спітнів. Він не знав, що й думати. Справа по-верталася, він сам не розумів чому, трагічно для його долі. Жалібними очима, весь обм'якши, він благаючи дивився на Пушкіна.

— Ну, добре, люб'язний,— закінчив поет.— На перший раз я тебе прощаю, але, дивись мені, щоб надалі без фрон-дерства, ти зрозумів? Віднеси ж негайно ці два листи Олександрові Миколайовичу, щоб удруге ти був розторопніший.

Поет позирнув услід жандармові й обернувся до Гоголя:

— Миколо Васильовичу, дорогий мій! Ви багато чого ще не розумієте. Ви ще муситимете зрозуміти — ох, як важко буде вам! Як важко тому, хто вже зрозумів.

Пушкін з любов'ю й ласкою, з материнською ніжністю і одночасно з турботою подивився на свого гостя, що сидів проти нього пригломшений, заглиблений у себе і розбитий, від чого? — він сам не знав, від чого...

О. С. Пушкін

РУСАЛКА

Берег Дніпра. Млин.
Мельник, дочка його.

Мельник

Ой, то ж то всі ви, молоді дівчата,
Дурні ви всі. Уже як підгорнувся
До вас значний, не простий молодець,
То треба вам удержати його.
А чим? Статечністю, звичаєм добрим,
То гордістю, то ласкою манити;
Часами обережно, спроквола,
Про шлюб знімати мову, а найдужче
Свою дівочу шанувати честь —
Неопінінний скарб: адже вона
Мов слово те — упустиш, не повернеш.
А як нема надії на весілля,
То все ж, принаймні, вимудрити можна
Собі якийсь прибуток або користь
Близькій родині; треба те гадати:
„Не вічно ж він мене любити буде
І пестити мене“ — Та ні! шкода
Вам думати про добре діло! де там!
Ви зараз очманієте: ви раді
Чинити дурно, що забagne він,
Охочі пригортатись цілий день
До любчика свого — а любчик той
Гульк та пропав, і слід загув; а ви
Зостались без нічого; ой, дурні ви!
Чи я ж тобі сто раз не говорив:
Ей, дочко, слухайся; не будь роззява,
Не проморгай лишень свого щастя,
Не упускай ти князя, та себе
Не дай занাপастити. — Що ж бо вийшло?..
Сиди тепер та й плач допоки віку
За тим, чого не вернеш.

Дочка

Та чому ж
Ти думаєш, що він мене покинув?

Мельник

Як то, чому? А скільки ж раз, бувало,
На тиждень до млина він наїжджав.
Що божий день, а часом то і двічі
На день — коли дедалі рідше й рідше
Став їздити — і ось дев'ятий день,
Як ми не бачили його. Що скажеш?

Дочка

Що ж! Ніколи йому. Чи то у нього
Нема турбот? Не мельник він. Не робить
Вода за нього. Часто каже він,
Що труд його — найтяжчий труд у світі.

Мельник

Ти вір йому. Коли князі трудилися,
І в чім їх труд? Зайців та лисів бити,
Та пить - гулять, та кривдити сусідів,
Та вас, бідненьких дурок, підмовляти.
Він сам працює; як не пожаліти!
За мене, бач, вода!.. а я спокою
Ні вдень не маю, ні вночі; поглянеш,
То тут, то там полагода потрібна,
Де теча, де гнилля. — Коли б у князя
Ти вміла випросити на направу
Хоч трохи грошенят, було б не зле.

Дочка

Ах!

Мельник

Що таке?

Дочка

Стривай, я чую тупіт
Його коня... Він, він!

Мельник

Гляди ж бо, доню,
Не забувай моїх порад, розваж...

Дочка

От він, от він іде.

Увіходить князь. Стайничий відводить його коня.

Князь

Добридень, мила,
Здоров будь, мельнику.

Мельник

Ласкавий князю,
Вітаєм, просимо. Давно, давно
Твоїх очей не бачили ми світлих.
Піду тобі зготую почастинок.

Виходить.

Дочка

Аж ось коли про мене ти згадав!
Тобі не соромно мучити так довго
Мене жорстоким, марним дожиданням?
І що мені не сходило на думку?
Яким себе я жахом не лякала?
То думала, що кінь тебе заніс
У прірву, чи болото, що ведмідь
Тебе здолав у пущі непроглядній,
Що хворий ти, що розлюбив мене —
Та слава богу! ти живий, здоровий
І все мене як досі любиш, правда?
Чи може ні?

Князь

Як досі, ангел мій.

Ні, дужче навіть.

Вона

Але ти чомусь

Сумний неначе, що тобі?

Князь

Сумний?

Тобі здалося так — ні, я веселий
Завжди, коли тебе лиш бачу.

Вона

Ні,

Ти, як веселий, здалеку до мене
Біжиш, гукаєш — де моя голубка,
Що поробляє? а тоді цілуєш,
Питаєшся: чи рада я тобі,
Чи сподівалася тебе так рано —
А нині — слухаєш мене ти мовчки,
Не обіймаєш, не цілуєш в очі;
Стурбований чимнебудь, певно. Чим же?
На мене може гніваєшся ти?

Князь

Я марно лицемірити не хочу,
Ти правду кажеш: я вошу на серці
Тяжку журбу — і ти її не можеш

Ні пестінням любовним розігнати,
Ні втишити, ні навіть поділити.

Вона

Та гірко не журитися з тобою
Одним журінням — тайну звір мені.
Дозволиш — плакатиму; не дозволиш,
Сльозинкою тобі не досаджу.

Князь

Навіщо зволікати? скорше — краще.
Ти, мила, відаєш, нема на світі
Тривкого щастя: ані рід значний,
Ані краса, ні сила, ні багатство,
Ніщо біди не може оминути.
І ми, моя голубко, — правда? — ми
Були щасливі; я, принаймні, був
Щасливий і тобою і твоїм
Коханням. Що б не сталося зо мною,
Де б я не був, довіку пам'ятати
Тебе я буду; те, що я втрачаю,
Ніщо мені на світі не заступить.

Вона

Я слів твоїх іще не розумію,
А вже боюсь. Нам доля погрожає,
Готує нам якесь незнане горе,
Розлуку, може?

Князь

Так, ти відгадала,
Розлука нам судилася від долі.

Вона

Хто б розлучив нас? Чи мені не вільно
Де схочеться іти з тобою? Я
За хлопчика вберуся. Вірно буду
Тобі служити в полі, у поході,
Чи на війні — війни я не боюсь,
Аби удвох нам бути. Ні, не вірю!
Або мені ти серце вивіряєш,
Або зо мною марний жарт жартуєш.

Князь

Ні, жарт мені не йде на думку нині;
Тебе мені не треба вивіряти;
Я не зряжаюсь ні в далеку путь,
Ні на війну. Я дома застаюсь,
Та треба нам навіки попрощатись.

Вона

Стривай, тепер я розумію все ...
Ти женишся. (*Князь мовчить*). Ти женишся!..

Князь

Що влієш?

Сама ти розміркуй. Князі не вільні,
Як ви, дівчата — підруг вибирають
Не до душі, а на бажання й розсуд
Інших людей, для вигоди чужої.
Твою журбу розважить бог і час.
Не забувай мене; візьми на спогад
Завій; ось дай, тобі я сам надіну.
З собою ще привіз намисто я —
Візьми його. А це я обіщав
Твоєму батькові. Віддай йому.

Дає їй в руки мішок з золотом.

Прощай!

Вона

Зажди; тобі сказати маю ...
Ось не згадаю що ...

Князь

Згадай.

Вона

Для тебе

Я все готова ... ні, не те ... Стривай —
Не можна, щоб отак навіки справді
Мене покинув ти ... І знов не те ...
А!.. пригадала я: сьогодні в мене
Твоє дитя під серцем ворухнулось.

Князь

О, нещаслива! що ж? бодай для нього
Побережи себе; я не покину
Ані твою дитину, ні тебе.
А може навіть сам приїду згодом
Вас навістити. Не вдавайся в тугу,
Розвеселись. Дай обіму востаннє ...
(*Ідучи*). Ух! Збувся — на душі немов би легше.
Я сподівався бурі, аж воно
Минулось тихо.

Виходить. Вона залишається непорушна.

Мельник (*увиходить*)

Може князь призовить
На млин до мене завітати?.. Де ж він?

Скажи, де князь наш? ой, ой, ой! який же
Завій! увесь в камінні дорогім!
Аж сяє! і намисто!.. Ну, скажу:
Царський дарунок. Щедрий милостивець!
А ось калитка! Що в ній? може гроші?
Та ти чого стоїш, не відрікаєш,
Не вимовиш словечка? Що ти:
З раптової утіхи одуріла,
А чи тебе правець напав?

Дочка

Не вірю,
Неправда це. Я так його любила.
Чи то ж він звір? чи то у нього серце
Кошлате?

Мельник

Та про кого ти говориш?

Дочка

Скажи, татусю, як могла його
Я прогнівити? Та хіба за тиждень
Моя краса пропала? чи його
Опоено труй-зіллям?

Мельник

Що тобі?

Дочка

Татусю, він поїхав.— Он він скаче! —
І я його пустила, божевільна,
Я не вчепилася йому за поли,
Я не повисла на узді коня!
Нехай би він, угніваний, відтяв
Мені по лікоть руки, хай би зразу
Він розтоптав мене своїм конем!

Мельник

Та що їй?

Дочка

Бачиш ти, князі не вільні,
Як ми, дівчата, підруг вибирають
Не до душі собі.. а вільно їм,
Не бійсь, божитись, плакати, дурити
І говорити: „повезу тебе
У терем світлий, у таємний покій,
Приодягну в парчу, в атлас червоний“.
Їм вільно теж дівчат учити бідних
Опівночі на свист їх уставати

І за млином сидіти до світанку —
Їм мило тішити князівське серце
Дівочим горем, а тоді прощай:
Иди, голубонько, куди захочеш,
Люби, кого намислиш.

Мельник

Он що сталось!

Дочка

Та хто, скажи, розлучниця моя?
Я доступлюсь. — я їй скажу, лукавій:
Зречися князя — бачиш, дві вовчиці
В одній ярузі не живуть.

Мельник

Дурна ти!

Уже як князь бере собі дружину,
Хто може стати на заваді? То ж то!
Чи я тобі не говорив...

Дочка

І міг він,
Як добрий, попрощатися зо мною,
Та ще й дарунки дарувати — бач!
І гроші! відкупитися він думав,
Мені язик хотів він засрібнити,
Щоб не пішов про нього поговір
Та й не дійшов до жінки молодой.
Ага, забула я — тобі віддати
Казав він срібло це, за те, що ти
До нього добрий був, що лоню рідну
За ним пускав тягатися, що їй
Давав ти волю... На добро тобі
Моя загибель підс. *(Віддає йому мішок).*

Мельник *(в сльозах)*

Ось до чого
Дожився я, що чую! Гріх тобі
Так гірко батька рідного корити.
Одне дитя на світі ти у мене,
Одна мені при старосхах потіха:
Як міг тобі не потурати я?
Бог покарав мене, що я не твердо
Повинність батька виконав.

Дочка

Ох, душно!
ені змія холодна шию давить...

Змією він обвив мене, змією,
Не перлами. *(Рве з себе перли).*

Мельник

Отямся!

Дочка

Так би я
Тебе, змію підступну, розірвала,
Ненавидну розлучницю мою!

Мельник

В нестямі ти, їй - право.

Дочка *(знімає з себе завій).*

От вінець мій,
Вінець неслави! От чим нас вінчав
Лукавий враг, коли зреклася я
Всього, всього, що перше шанувала.
Ми розвінчались. Згинь ти, вінку мій!

Кидає завій у Дніпро.

Кінчилося життя. *(Кидається в річку).*

Старий *(падаючи)*

Ой, горе, горе!

Князівський терем

Весілля. Молоді сидять за столом. Гості. Хор дівчат.

Староста

Веселе ми весіллячко відбули.
Здоров же, князю, з молодим подружжям!
Дай, боже, вам у злагоді прожити,
А нам у вас частенько частуватись.
Чого ж ви, красні дівоньки, помовкли?
Чого, лебідки білі, присмутились?
Чи співанки усі переспівали?
Чи горлечка од співів пересохли?

Хор

Старосто, старосто,
Невторопний старосто!
По молоду їхали —
Та в горід заїхали,
Пива бочку розлили,
Всю капусту полили,
Тинові вклонилися,
Вереї молилися:

Верее ж, вереечко,
Покажи доріженьку
По молоду їхати.
Старосто, догадайся,
До калиточки підбирайся;
У ній шеляжок ворухиться,
Красним дівочкам знадобиться.

Староста

Глумливиці, ну й вибрали ви пісню!
На, на, беріть, та старости не ганьте.

Надаровує дівчат.

Один голос

По камінні, по жовтому пісочку,
Пробігала бистрая річка;
В бистрій річці гуляють дві рибки;
Дві рибки, дві пліточки маленьких.
А чи чула ти, рибко-сестрице,
Про вісті наші, річні новини?
Що учора в нас красна дівонька топилась,
Потопавши, милого проклинала?

Староста

А що ж бо то за пісня, красовиці?
Вона либонь же не весільна; ні.
Хто загадав цю пісню? га?

Дівчата

Не я —

Не я — не ми...

Староста

Та хто співав її?

Шепіт і п'олох меж дівчатами.

Князь

Я знаю хто.

Встає за столом і каже тихо до стайничого.

Вона сюди прокралась,
А виведи її хутчий. Та звідай,
Хто міг її впустити.

Стайничий підходить до дівчат.

Князь (*сідас, до себе*).

Тут вона

Такий мабуть готова зняти галас,
Що з сорому не буду знати я,
Де й дітися.

Стайничий
Я не знайшов її.

Князь
Шукай. Вона, я знаю, тут. Вона
Цю пісню проспівала.

Гість
Ну, та й мед!
І в голову, і в ноги так і б'є —
Шкода, гіркий: коли б підсолодити ...
Молоді цілються. Чути немічний покрик.

Князь
Вона! от крик її ревновий.
До стайничого
Що?

Стайничий
не знайшов її ніде.

Князь
Дурний!
Дружко *(встаючи)*
Чи не пора жону віддати мужу
Та хмелем їх обсипати у дверях?
Всі встають.

Сваха
Пора, звичайно. Ну, давайте ж півня.
Молодим дають їсти печеного півня, потім обсипають
хмелем і ведуть у спальню.

Сваха
Княгине - серденько, не плач, не бійся,
Слухняна будь.

Молоді ідуть у спальню, гості всі розходяться, oprіч
свахи й дружка.

Дружко
Де чарка? Цілу ніч
Під вікнами я буду роз'їжджати,
То покріпитися вином не вадить.
Сваха *(наливає йому чарку)*
На, випий на здоров'я.

Дружко
Ух! спасибі.
А правда, все щасливо обійшлось?
Весілля хоч куди.

Сваха

Та, слава богу,
Усе гаразд — одне лиш негаразд.

Дружко

А що?

Сваха

Не на добро співали пісні
Замість весільної бозна якої.

Дружко

Ото вже ті дівчата — не утерплять
Без пустошів. Чи то подоба - річ
Отак весілля княже колотити!
Либонь, іти сідати на коня.
Добраніч, кумо. *(Виходить).*

Сваха

Ох, на серці тоскно!
Не в час ми це весілля нарядили.

Світлиця

Княгиня і мамка.

Княгиня

Стривай — то не сурмлять? ні, він не їде.
Ох, серденько, як був він женихом,
Він на ступінь від мене не відходив,
Очей, було, звести не може з мене;
Женився він, і все пішло не так.
Тепер мене ранесенько розбудить
І вже велить собі коня сідлати
Та до смерку бог відає де їздить.
А вернеться — то ледве ніжне слово
Повість мені, ледь ніжною рукою
По білому лиці мене погладить.

Мамка

Княгинечко, та ж чоловік — мов півень:
Кири-куку! мах-мах крилом та й далі.
А жіночка, неначе бідна квочка,
Одно сиди та вигрівай курчат.
Покіль жених — то він не налюбуй,
Не п'є, не їсть, набутися не може.
Женився — і турботи настають:
То треба десь навідати сусіда,
То їхати на лови з соколами,

То на війну несе лиха година,
Туди - сюди — а дома не сидиться.

Княгиня

Як думаєш? Немає в нього часом
Таємної коханки?

Мамка

Не гріши:

Та хто б йому тебе міг заступити?
Ти всім чаруєш: милою красою
І вдачею і розумом. Подумай:
Ну, в кім йому знайти, як не в тобі,
Такого скарбу?

Княгиня

Коли б господь зачув мої благання
І дав мені дітей. Тоді до себе
Принадила б я чоловіка знов ...
А, повен двір мисливців. Чоловік
Вернув додому. Чом його не видно?

Входить ловчий.

Як князь, де він?

Ловчий

Князь наказав додому;

Нам їхати.

Княгиня

А де ж він сам?

Ловчий

Лишився

На березі Дніпра один у лісі.

Княгиня

І князя ви насмілились лишити
Отак самого; ну і щирі слуги!
Мерщій назад, мерщій до нього знову.
Скажіть йому, що я прислала вас.

Ловчий виходить.

Ой, боже мій! опівночі у лісі
І дикий звір, і навісна людина,
І полісун блукає — лихо, лихо!
Хутчій постав коло ікони свічку.

Мамка

Біжу, голубонько, біжу ...

Дніпро. Ніч.

Русалки

Юрбою спливли ми
З глибокого дна,
І тепло сіяє
Нам ніч мовчазна.
Любо нам тонким туманом
Огортатися вночі,
Розтинати вільним станом
Вод дніпрових височінь.
Любо кидати свій голос
В о́мрак ночі колихкий,
І сушити в ньому волос,
Зеленастиий і вогкий.

О д н а

Тихо, тихо! під кущами
Щось ховається в імлі.

Д р у г а

Поміж місяцем і нами
Хтось блукає по землі.

Ховаються.

К н я з ь

Які знайомі і сумні місця!
Я пізнаю вас, речі доохресні —
От млин старий! Уже він повалився;
Веселий гук його коліс замовк;
І жорно стало — видно, вмер і дід,
Недовго він тужив по бідній доні.
Стежинка тут вилась — вона заглухла.
Давно, давно сюди ніхто не ходить —
Тут був садок з горожею — невже
Розрісся він на гай цей кучерявий?
Ах, от і дуб таємний, тут вона,
Мене обнявши, змовкла, похилилась...
Чи може бути?.. *(Іде до дерев, листя сиплеться).*
Що це значить? листя,
Поблякнувши, згорнулося і шумко
Посипалось на мене, наче попіл.
Він чорний, голий став передо мною,
Як дерево прокляте.

Увіходить старий в лахмітті і півголий.

С т а р и й

А, здоров,

Мій зятю!

Князь

Хто ти?

Старий

Я тутешній ворон.

Князь

Чи може бути? Мельник.

Старий

Що за мельник!

Я млин давно продав домовикам,
А грошки до схованки віддав
Русалці, віщій донечці моїй.
Вони закопані в пісок дніпровий,
Їх рибка - одноочка стереже.

Князь

Нешасний, збожеволів. Мислі в нім
Розвіяні, як хмари після бурі.

Старий

Чому до нас ти вчора не приїхав?
У нас був бенкет, ми на тебе ждали.

Князь

Хто ждав на мене?

Старий

Хто? дочка, звичайно.

Ти знаєш, я на все дивлюсь крізь пальці
І волю вам даю: нехай вона
Сидить з тобою цілу ніч, до півнів,
Я й слова не промовлю.

Князь

Бідний мельник!

Старий

Який я мельник? сказано тобі:
Я ворон, а не мельник. От пригода:
Коли (ти бачив) кинулась вона
У річку, я побіг услід за нею,
І з тої скелі скочити хотів,
Та враз відчув, як два крила сильних
Мені спід пахов вирости знечев'я
І на повітрі стримали. Відтоді
То тут, то там літаю, то клюю
Корову неживу, то на могилиці
Сиджу та крякаю.

Князь

О, жаль який!

Хто ж догляда тебе?

Старий

А правда, слід
Мене доглянути. Старий я став
І пустотливий. Та за мене дбає
Русалочка.

Князь

Хто?

Старий

Внучка.

Князь

Не збагнути,
Що каже він. Ти тут у лісі, діду,
Або помреш голодний, або звір
Із'їсть тебе. До мене в терем хочеш —
Зо мною жити?

Старий

В терем твій? Спасибі!
Заманиш, а тоді мене намістом
Задушиш. Ні, тут я живий і ситий
І вільний. Ні, не хочу в терем твій.

Виходить.

Князь

І я всьому причиною! О, страшно
Позбутись розуму. Умерти легше:
Ми мертвого шануємо, за нього
Молитви творимо. Рівняє смерть
З ним кожного. А чоловік, що розум
Утратив свій, стає не чоловіком:
Ніщо для нього мова, не правує
Словами він: у нім свого брата
Звір пізнає, він посміх для людей;
Над ним всяк властен, бог його не судить.
Нещасний дід! Його злиденний вигляд
Всі муки каяття в мені роз'ятрив.

Ловчий

Ось він. Насилу ми знайшли його!

Князь

По що ви тут?

Л о в ч и й

Княгиня нас послала.

Вона боялася за тебе.

К н я з ь

Прикра

Ії дбайливість. Чи то я дитина,

Щоб на ступінь не одійти без няньки?

Виходить. Р у с а л к и показуються над водою.

Р у с а л к и

Що, сестриці? В полі чистім

Чи не стріти навісних?

Сміхом, плюскотом і свистом

Чи не збити коней їх?

Ні, запізно. Гай темніє,

Піють півні на селі,

Дно глибоке холодіє,

Місяць криється в імлі...

О д н а

Підождімо ще, сестрице.

Д р у г а

Ні, пора, пора, пора,

Дожидає нас цариця,

Наша владарка й сестра.

Ховануться.

Дніпрове дно

Терем русалок

Р у с а л к и прядуть коло своєї цариці.

С т а р ш а р у с а л к а

Облиште пряжу, сестри. Сонце сіло,
Стовпом блищить над нами місяць. Годі!

Пливіть наверх побавитись під небом,

Але нікого не чіпайте нині:

Ні пішого не смійте лоскотати,

Ані рибалкам невід їх тягчити

Травою й тванню — ні дитини в воду

Заманювати казкою про рибок.

Увіходить Р у с а л о ч к а.

Д е т и б у л а ?

Дочка

На землю до дідуня
Виходила.— Все просить він мене
Зо дна ріки для нього позбирати
Ті гроші, що колись до нас у воду
Він пометав. Я довго їх шукала;
А що то значить гроші, я не знаю —
Проте, зібравши, винесла йому
Дві жмені черепашок самоцвітних:
Він дуже втішився.

Русалка

Безглуздий скнара!
Та слухай, доню. Нині я на тебе
Надіюся. На берег наш сьогодні
Надійде чоловік. Чатуй на нього
І вийди проти нього. Він нам кривний.
Він батько твій.

Дочка

Той самий, що тебе
Покинув та й узяв за себе жінку?

Русалка

Той, той; до нього пригорнися любо
І розкажи йому все те, що знаєш
Від мене про народження своє;
Про мене теж. І як питає він,
Забула я його чи ні, скажи,
Що досі пам'ятаю і люблю
І жду до себе. Зрозуміла ти?

Дочка

О, зрозуміла!

Русалка

То іди ж.

Одна.

Відколи

В сліпій нестямі кинулась я в воду
Зневіреним, погордженим дівчатком,
І в глибині Дніпра - ріки очулась
Русалкою потужною, спокійно
Про помсту я щодня плекаю мрії —
от, мабуть, прийшла моя пора.

Берег

Князь

Несамохіть до цих журливих вод
Веде мене якась таємна сила.
Все тут нагадує мені минуле
І молодості вільної моєї
Улюблену, хоч невеселу повість.
Колись мене кохання тут вітало,
Кипуче, незневолене кохання.
Я щастя знав, безумний!.. І я міг
Так нерозсудливо зректись щастя!
О, невеселі, невеселі думи
Мені вчорашня зустріч оживила.
Нешасний батько! Що ж то за страшний!
Ачей його сьогодні знов зустріну,
І він погодиться лишити ліс
І оселитись з нами ...

Русалочка виходить на берег.

Що я бачу?

Відкіль ти тут, дитино чарівна?

Переклав Володимир Свідзінський.